

НІМЕЦЬКА ЕТНІЧНА МЕНШИНА НА ТЕРИТОРІЇ КІРОВОГРАДЩИНИ (XVIII – XX СТОРІЧЧЯ)

Світлана ПРОСКУРОВА (м. Кіровоград)

Стаття присвячена історіографії проблеми німецької меншини на території Кіровоградщини в XVIII – XX ст.

Ключові слова: німецька колонізація, етнічна меншина, титульний етнос, міжетнічні взаємини.

The article is devoted to the historiography of the problem of German minorities in Kirovograd region in XVIII - XX centuries.

Key words: German colonization, ethnic minority, titular ethnos, inter-ethnic relations.

Чи існує сьогодні потреба вивчати фантомні етнічні спільності на території нашого краю? На нашу думку, безперечно, відповідь на це питання є ствердною, що зумовлено передусім незворотними процесами інтеграції України в систему Європейської співдружності.

Етнічна історія України та окремих її регіонів потребує переосмислення та переоцінки. Намагання сучасного українського суспільства будувати полікультурний соціум зумовлює необхідність вивчення історії етнічних меншин з тим, щоб запобігти виникненню негативних явищ в етнокультурних взаєминах.

Німецька колонізація Півдня України була характерною прикметою останньої чверті XVIII століття й не могла не вплинути на етнокультурну ситуацію в краї. Ставлення титульного етносу до меншин іммігрантів було в цілому толерантним. Присутність їх у соціумі розширювала культурний простір українського населення, навчала його відкритості й культурного плюралізму, а також взаємно збагачувала представників взаємодійних етносів.

Історичні обставини не завжди були сприятливими для німецької етнічної меншини. Особливо драматичними були періоди Першої Світової, Громадянської та Другої Світової воєн, внаслідок яких у XX сторіччі вона фактично зникла з етнічної карти краю (тоді як у XIX сторіччі існувала стала тенденція до неухильного зростання німецької етнічної присутності).

Основним джерелом, яке дає змогу отримати уявлення про причини, характер та наслідки німецької колонізації Півдня України (й зокрема Єлисаветградщини) є матеріали, зібрані підполковником Генерального штабу О. Шмідтом [1]. Ним ґрунтовно висвітлені окремі аспекти німецької колонізації, а саме: історія виникнення перших німецьких поселень; чисельність їхнього населення; правовий статус німецьких поселенців; адміністративний устрій німецьких колоній; соціальний статус та культурно-освітній стан колоністів.

Частково матеріали О. Шмідта були використані російськими та радянськими дослідниками проблем заселення Півдня України.

Так, Л. Падалка [2], даючи характеристику господарства німецьких поселень у Херсонській губернії, спирається на описані О. Шмідтом економічні передумови німецької колонізації.

В. Кабузан [3] уважав, що О. Шмідтом укладено звід різноманітних матеріалів з географії, історії та економіки краю, значення яких сучасними вченими необхідно мірою ще не усвідомлене; підкреслював, що праця містить цінні відомості про чисельність, етнічний склад, рух населення губернії.

Є. Дружиніна [4] називала дослідження О. Шмідта “енциклопедією Херсонщини”.

В оцінках німецької колонізації як явища дослідники дещо розходяться. Так, якщо О. Шмідт називав німецьких поселенців «нашими американцями», які “перетворюють пустельний степ на прекрасні села з садами і нивами” [1, с. 783], то Н. Полонська-Василенко дивилася на колонізацію Півдня України іноземцями як на другорядне явище та “нежиттєвий” захід [5].

Херсонська губернія останньої чверті XVIII ст. являла собою одну із найбільш етнічно строкатих територій України. Так, Є. Дружиніна наводить вислів херсонського губернатора Ільїнського про те, що “жодна губернія не являє такої різноплемінності, як Херсонська”. Найбільш різноманітним був етнічний склад населення Єлисаветградського повіту, де іноземні поселенці становила 3,8% від його чисельності [4, с. 32].

Представники німецької етнічної меншини з’явилися на території Єлисаветградського повіту Херсонської губернії (нинішньої Кіровоградської області) в останній чверті XVIII сторіччя.

Початок німецької колонізації Єлисаветградщини припадає на 1787 рік, коли російським урядом з околиць Данцига (Східна Пруссія) було виведено 910 осіб (510 чоловіків і 400 жінок). Вивів їх у тодішню Новоросію колезький радник (асесор) Траппе. 1792 року 21 сім’я з числа цих осіб поселилася в околицях Єлисаветграда, заснувавши колонію Альт Данциг (Старий Данциг) [1, с. 351].

Із самого початку поселенці були поставлені російським урядом у привілейовані умови: “Унаслідок пільгових умов, які були надані царським урядом, кількість їх (німецьких колоністів. – С.П.) поселень швидко зростала, особливо в південних областях України” [6, с. 40-41].

Зокрема, протягом 1787 – 1797 рр. поселенці були звільнені від оподаткування й лише з 1797 року їх обклали податком як державних селян. До 1810 року поселенцям виплачували матеріальну допомогу.

Правовий статус поселенців регулювався імператорськими маніфестами 1762 і 1787 років. “План заселення Новоросійської губернії”, затверджений Сенатом 1764 року, був правовим документом, що зберігав чинність навіть після скасування Новоросійської губернії та утворення

намісництва [7, с. 116]. Ним проголошувалася свобода віросповідання, надавався дозвіл будувати церкви (заборонялося тільки навертати в протестантизм православних християн); проголошувалося право на самоврядування (за умови прийняття присяги на підданство Росії та підпорядкування російському цивільному праву); матеріальне заохочення поселенців реалізовувалось у вигляді надання Канцелярією опікунства іноземцями кредитів і пільг, наділення землею. Так, лише в Єлисаветградському повіті німецьким колоністам було виділено 1630 десятин землі [2, с. 12].

Самоврядування колоній було організоване таким чином.

Колонії були поділені на округи. У кожній окрузі створено “приказ” на чолі з приказним виборним (головою). Останньому підпорядковувалися два бейзицери (засідателі) та писар. Вибори зазначених посадових осіб проводилися один раз на два роки, їхні результати затверджувалися Канцелярією опікунства іноземцями. У невеликих колоніях замість голів обирали по одному форштеєру або шульцу та по два бейзицери. На кожні десять подвір’їв обиралися десяцькі.

Німецькі поселенці в більшості своїй були селянами або представниками бідніших верств міського населення. Серед них значний прошарок становили сектанти, які на батьківщині зазнавали переслідувань через релігійні переконання. Л. Падалка зауважував, що досвід невдалої колонізації Поволжя та півночі Херсонської губернії змусив російський уряд унести корективи в практику залучення поселенців, надаючи перевагу людям стосовно заможним і схильним до землеробства. Так, до поселення на державних землях допускалися землероби, виноградарі, скотарі (вівчарі), сільські майстри та ремісники, які мали не менш ніж 300 гульденів, причому перевага надавалася сімейним [2, с. 7].

Джерела [8] містять деяку інформацію про етнографічні особливості німецьких поселенців.

У господарствах німецьких колоністів переважали перелогова й багатопільна системи землеробства. Широко застосовувалася сільськогосподарська техніка – місцевий т.зв. “колоністський” плуг (на кшталт українського) та молотарки з Німеччини. Як тяглова сила використовувалися лише коні. Сумлінна обробка землі із застосуванням сучасних землеробських знарядь і добрив сприяла високій врожайності. Для захисту посівів колоністи чи не першими почали вирощувати лісозахисні смуги.

Для переробки врожаю будувалися круподерні, млини, олійниці.

Найбільш раціонально господарство було організоване в колоніях, створених меннонітами – представниками релігійної спільноти, заснованої у XVI ст. в Німеччині Менно Сімонсом. У побуті меноніти були консервативними й працьовитими, визнавали хрещення лише дорослих,

були прихильниками непротивлення злу, заперечували присягу й військову службу.

Німецькі поселення були типовими, мали відбиток традиційного німецького будівництва.

Статистичні джерела XIX сторіччя (дані шостої ревізії 1811 року, ревізького церковного обліку, подвірного перепису Єлисаветградського повіту 1883 – 1885 рр., “Матеріалів для оцінки земель Херсонської губернії” 1886 р. тощо) дають можливість зробити висновок про обсяги землеволодіння німців та виникнення нових німецьких поселень на Єлисаветградщині в XIX ст.

Так, результати подвірного перепису Єлисаветградського повіту 1883 – 1885 рр. свідчать про незмінну присутність німецької меншини на мапі краю.

Найбільшими населеними пунктами, де компактно проживали німці, були:

- колонії Альт Данциг (468 осіб), Швирнева (262 осіб), Тулібівка (55 осіб);

- хутори Шпаєра (83 осіб), Лисичий (51 осіб), Рорбахський (33 осіб);

- села Олександрівка (89 осіб), Шпрінгфельд (55 осіб).

Маємо можливість також скласти уявлення про соціальний склад німецького населення, серед якого були і дворяни, і чиновники, і десятичники, і селяни.

Життя й уклад німецьких поселень на території краю лишались незмінними до Першої Світової війни.

Українська революція 1917 – 1921 рр. відкрила нову епоху в українсько-німецьких взаєминах. Центральна Рада та її голова М. Грушевський уперше в Україні виробили програму забезпечення рівності всіх націй і народностей в УНР, задоволення культурно-національних, релігійних та інших проблем національних меншин. М. С. Грушевський у програмній статті “Народностям України” задекларував вільний розвиток національних меншин. Закон УНР “Про громадянство” (березень 1918 р.) надавав можливість усім мешканцям України стати її громадянами незалежно від їхньої національної належності. Логічним продовженням демократичної політики Центральної ради у національному питанні був Закон “Про національно-персональну автономію” (грудень 1918 р.), який, на думку М. Грушевського, гідний був порівняння з “Декларацією прав людини і громадянина” 1791 року. Закон надавав національним меншинам право створювати національні автономії або національні союзи, які представляли б меншину в державних і громадських установах. Однак демократичний поступ національної політики Центральної ради було перервано наступом більшовиків у лютому 1918 року.

За гетьманату П. Скоропадського політика влади щодо німців України була сприятливою. Зокрема, було скасовано дію законів, прийнятих російським урядом після початку Першої Світової війни для обмеження прав підданих Німеччини, при уряді була створена комісія у справах німецьких колоністів, діяло українсько-німецьке товариство культурно-економічного зближення.

За Директорії було поновлено дію Закону “Про національно-персональну автономію”. Уряд виділяв кошти на потреби національних меншин і їх громадських об’єднань. Зокрема, виділялися кошти німецьким колоніям.

На жаль, мало вивченою в українській етнології є доля німецької етнічної меншини в умовах реалізації більшовицької національної політики.

За переписом 1926 року в Україні проживало 393, 9 тис. німців (1,3 %). Курс більшовиків на “коренізацію” мав єдину мету – схилити національні меншини на бік радянської влади. Форсованими темпами створювалися національно-територіальні адміністративні одиниці, проте суттю коренізації” була саме більшовизація [9].

Життя німецької етнічної меншини у Зінов’євському окрузі (тодішня назва Кіровоградщини) періоду “коренізації” певною мірою ілюструють архівні джерела [10].

Так, 1926 р. на території округу проживала 1701 особа німецької національності, у тому числі: у Новомиргородському районі – 22 особи; у Маловисківському – 17; у Великовисківському – 15; у Новоукраїнському – 12 у с. Новомихайлівка, 18 – у м. Новоукраїнка; у Зінов’євському районі – 492; у Знам’янському – 49; 7 – у с. Дмитрівка; в Устинівському – 327; у Новопраському – 12; у Бобринецькому – 539; у Братському – 156; у Єлисаветградківському – 5; у Злинському – 7; у Ровенському – 13; у Новгородківському – 10. Німці компактно проживали в 5 населених пунктах округу, в інших – дисперсно [10, с. 115 – 117].

Особливості тогочасної соціально-економічної й політичної ситуації в колоніях характеризують доповідь завідувача Єврейського бюро Зінов’євського окрпарткомітету про стан роботи серед нацменшин округу у вересні 1928 р. та висновки за наслідками перевірки Сагайдацької сільради Устинівського району Зінов’євського округу 1928 р.

Завідувач Єврейського бюро Зінов’євського окружного партійного комітету Розенблюм називає у національному складі округи 2476 осіб німецької національності, частина яких компактно мешкає у 5 населених пунктах. Основна їхня частина займається тільки сільським господарством, причому, як зауважує доповідач, “стан німецьких господарств відмічається тим, що вони більш зразково та культурно поставили інтенсивні форми землекористування”.

Колонії Найфельд і Шпрінгфельд, розташовані на території Сагайдацької сільради, нараховували по 32 двори. Поряд з євреями та українцями тут компактно проживали 188 осіб німецької національності. Від колоній Найфельд і Шпрінгфельд до складу сільради було обрано трьох осіб.

Привертає до себе увагу пункт 4 висновків: “По коллективизации, несмотря на то, что сельсовет ставил вопросы о создании коллективных объединений, практических результатов не имеется. Было несколько случаев нарушения севооборота, с чем сельсовет ведёт усиленную борьбу.

В отношении переселенческого пункта Найфельд: из 34 хозяйств в наличии – 31, 3 неявившихся, в отношении которых сельсовет принимал соответствующие меры и в результате выяснилась необходимость лишения их земли...”

Щодо медобслуговування населення у висновках зазначено: “До 1928 г. функционировал на средства самообложения медпункт, но, в связи с недородом, отсутствуют средства. Райисполком таковых не даёт, поэтому медпункт закрыт. Медицинская помощь населению не оказывается”.

Щодо шкільницької справи вказано: “Имеются две школы – еврейская, охватывающая 58 детей, и немецкая – 32 ребенка. Имеются по 3 функционирующих группы, школы по типу четырехлетки.

В Шпрингфельдской школе учитель – сын крупного помещика, несоветский элемент, не даёт детям правильного воспитания, а, наоборот, воспитывает в них религиозность”. Нацменшколи недостатньо забезпечуються навчальним приладдям та підручниками. Цікавим є зауваження щодо наявності “міцного релігійного руху”, особливо баптизму, який має місце серед німецького населення.

Щодо стану писемності: “Немецкое население хорошо владеет своим языком и употребляет его в обиходе. Еврейское население также. По социальному составу: членов КНС – 115, зажиточных – 10 человек, батраков – 20 человек, остальные – середняки. % кооперированности: на 01.10.1927 г. – 60%, на 01.10.1928 г. – 85%. ... Собственных средств – 2350 руб.” (наведені цифри стосуються німецького та єврейського населення разом – С.П.).

У населеному пункті працювала сироварня, заснована на кооперативних засадах. Сир реалізовувався окружному сільськогосподарському союзу.

Про політичний стан у висновках зазначено: “Последние кампании (хлебозаготовка, самообложение, посевная) расслоили село на две стороны. Беднота и основная масса середняков поддерживала все мероприятия соворганов, кулаки и часть зажиточных середняков выступали активно против намеченных мероприятий.

Консерватизм и пассивное отношение ко всем проводимым кампаниям замечается среди немецкого населения к. Шпрингфельд. Большое влияние на население имеют разные религиозные течения и группы. Баптисты имеют много сторонников среди немецкого населения. Три раза в месяц приезжает баптист-проповедник. Имеется особая квартира, где проводятся проповеди, и население также снабжается баптистской литературой на немецком языке. Среди молодежи не ведется никакой политвоспитательной работы, и она, в большинстве своем, находится под влиянием родителей. Были случаи, когда местный учитель вел детей по праздникам на проповеди пастыря” [10, с. 131].

У листі Зінов’євської окрінспектури подано заяву про запрошення представників трьох німецьких шкіл (Шпрінгфельдської, Староданцигської та Каменоватської) на нацменконференцію 2 квітня 1929 року. А в одному з документів за 1925 – 26 рр. згадується також Анапольська німецька школа Бобринецького району [10, с. 131].

У протоколі засідання німецької секції конференції вчителів нацменшин Зінов’євського округу за 8 квітня 1929 р. зафіксовано доповідь завідуючого Шпрінгфельдською трудовою школою Герсберсгагена, який зосередив увагу на “негативних моментах роботи в школі”: спільне навчання дітей двох національних груп (німців і українців); недостатнє забезпечення школи підручниками й навчальними посібниками; розподіл учнів на дві соціальні групи – дітей заможних (60%) і бідняків та середняків (40%); релігійні впливи на дітей з боку батьків, “которые почти все принадлежат к секте баптистов, с которыми борьба трудна” [10, с. 246].

Загалом у школах Зінов’євського округу в 1928 – 1929 рр. навчалось 211 німецьких дітей (ще 21 дитина навчалась в самому Зінов’євську), з них 119 навчалися в “школах нацмен” (Із “Звіту Зінов’євської округової інспектури народної освіти по нацмен роботі за 1928 – 1929 н. р.” [10, с. 255].

На кінець 1931 р. в Україні вже було створено 534 німецьких колгоспи (1,6%). Репресії, суцільна колективізація спричинили масову німецьку еміграцію восени 1929 року [11, с. 45].

Насильницька колективізація, розкуркулювання заможних селян та репресії щодо них (ураховуючи депортації), жорстокі методи хлібозаготівлі, голодомор 1932 – 1933 років – ці явища не мали національного забарвлення й охопили всі етнічні групи населення республіки. А згортання політики “коренізації” й проголошення боротьби з “повзучими національними ухилами” означали нові випробування як для титульного етносу, так і для етнічних груп України.

У липні 1937 р. був виданий оперативний наказ НКВС СРСР № 00439 “Про операції із репресування німецьких підданих, запідозрених у шпигунстві проти СРСР”. Дуже скоро дія цього наказу поширилась і на

радянських німців, звинувачених у зв'язках із Німеччиною. Під час «німецької операції» упродовж 1937 – 38 років були засуджені 55005 осіб, із них 41898 – до розстрілу, чимало інших загинуло в ГУЛАГу [12]. Репресивний апарат режиму був спрямований на німців загалом, їхні національні адміністративно-територіальні утворення, інститути реалізації їх соціально-економічних і культурно-освітніх запитів.

Стереотип сприйняття німців як “ворожої нації” під час Другої світової війни та в повоєнні роки мав сумні наслідки.

Самі назви колишніх німецьких поселень були змінені. Так, Старий Данциг було перейменовано на Прибережне, Карлівку – на Крупське, Шпрінгфельд – на Жданове, Германівку – на Гарманівку.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Херсонская губерния. – Ч.1,2. – СПб., 1863.

2. Падалка Л. Землевладение немцев – бывших колонистов в Херсонской губернии. //Сборник Херсонского земства. – № 3. –1891.

3. Кабузан В. Заселение Новороссии в XVIII – 1-й половине XIX века. – М.: Наука, 1976.

4. Дружинина Е. Южная Украина в период кризиса капитализма 1825–1860 гг. – М.: Наука, 1981.

5. Полонская-Василенко Н. Заселение Южной Украины в середине XVIII в. // Историк-марксист. – № 5. – 1941. – С. 30–46.

6. Наулко В. Культура і побут населення України. – К.: Либідь, 1993.

7. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией. – Тома 3–14. – СПб., 1833–1869.

8. Скальковський А. Опыт статистического описания Новороссийского края. – Ч. 1. – Одеса, 1853. – С. 22-29, 39–41.

9. Рафальський О. Національні меншини України у XX столітті: Історіографічний нарис. – К.: Полнос, 2000. – 447 с.

10. Національні процеси на Кіровоградщині у 20-х рр. XX ст.: Збірник документів і матеріалів. – Кіровоград, 2004.

11. Гербарт И. Перестроить работу Советов. //Революция и национальности. – № 1–2. – 1930.

12. Інтернет-видання “Українська правда”, 30 липня 2007 р.; <http://www.pravda.com.ua/news/2007/7/30/62004.htm>.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Проскурова Світлана Володимирівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: етнологія; етнопсихологія, зокрема проблеми етнокультурної ідентичності українців.